

„A misztikum az emberi létezésre kiterjedő valóságot jelenti”

Új poétika: recepció-változatok

A Tamási-életmű kritikusai, az író első megjelent könyvének, az 1925-ös *Lélek-indulás* című novelláskötetnek, majd közelesen, az 1928-as regény, a *Szűzmiáriás királyfi* recepciójával kezdődően szinte tobzódnak e művilág teoretikus értelmezésének kínálatában; keresik a helyesnek vélt utat az esztétikai leírás fogalmi útvesztőiben: merthogy az író egyetlen műve sem kínálja fel valamely vegy-tiszta stílusképlet bemutatásának kockázatmentes lehetőségét.

Jószérivel alig akad olyan irodalmi (kor)stílusirányzat, ábrázolási mód, olyan népköltészeti és szépirodalmi prózai műfaj (de a *Szép Domokos Anna* című rím-telen ballada, *szabadvers*; azután az elbeszélő prózák szövetébe öltött, poétikusan vibráló, képgazdag tájfestő miniatűrök, hangulatrajok okán akár a líra műfaj-változatait is megnevezhetve); olyan, a székelység gondolkodásmódjára jellemző világmagyarázat, létszemlélet, közösségi kulturális, hitéleti hagyomány, amelyet ne említhetnének (s okkal-joggal) egy-egy Tamási-művet vizsgálva. A népies (népi) realizmustól, a mágikus realizmuson, meg a „tündéri realizmuson” (Kosztolányi), a lorcai népi szürrealizmuson az avantgárd stílusváltozatain, az expresszionizmuson át; a mítosz, a mese, a monda, a rege, a ballada morfológiai alakzataitól; az ősi pogány magyar hitvilág megőrződött rítusaitól, szokásrend-jétől; a székelység kollektív emlékezetében élő pogány spiritualitásától, a keresztény világkép hit-elvein át az utópisztikus valóságillúzióig.

S mindez a többi alaktani-prózatipológiai formációval, szemléleti-világképi meghatározókkal együtt, sohasem külön-külön, hanem sűrűre szóttan, az író legjobb, legsikerültebb műveiben teljes poétikai megalkotottságban, szerkezeti, logikai, esztétikai egységben, műfajvegyítésben. Új írói poétika mutatta magát, erőteljes novellisztikus kezdéssel, s hamarosan regényekkel, majd színművekkel is Tamási írói színrelépésével. Tehát „nyilvánvaló a Tamási-világ műfajiságának, a korstílusokkal való szembesítésének célszerűtlensége”,¹ mert az író nem

Cs. NAGY IBOLYA (1946) Debrecenben élő irodalomtörténész. A Debreceni Egyetemi Kiadó volt vezetője. Utóbbi kötete: *Király László* (monográfia, 2019).

1 Fried István: *Vázlat Tamási Áron Szűzmiáriás királyfijáról*. Bárka, 2022, 02.

tekintette mintának sem a 19. századra visszanyúló „nevelési-nevelődési regényt”; „nem festett regényeiben megközelítőleg teljes társadalmi körképet”; nem táplálkozott a 20. század regénytörténetében új fejezetet nyitó prousti, joyce-i prózai epikából; nem fordult az avantgárd szélsőséges tér-idő játékhöz, szerkezeti parttalanságához; s a „némileg korszerűsített” történelmi regény vagy a kortárs regény sem „reprezentálhatta, művészi problematikuságánál fogva sem, Erdély irodalmát”. Merthogy Tamási, számos más kritikai vélekedés szerint is „székely regényt”, s általában a székelység kulturális, hitéleti, szokásrendi hagyományelemeinek, gondolkodásmódjának, továbbá társadalmi-egzisztenciális jelenének a megörökítéséhez kereste a megfelelő poétikai formát, a műfaji-műnemi változatokat színműveiben, novelláiban is: s találta meg a „stíluspluralizmus” tipológiai lehetőségeiben. Hasonló Baránszky Jób László véleménye is, mely szerint² Tamási első „rezdülése” a húszas évek elején már a „népiesség és modernség forradalmi, stílusforradalmat jelentő egysége volt”: „Tamási az empiriához annyira tapadó, ott könnyen megrekedő próza műfajában bontja fel a valóságot. De nem a hagyományos realizmus szellemében felfogott illúzióvá! Mint a modern próza elméletei felismerték, a műfaj szerkezeti alakulásában a bontott formákból nagyobb és hitelesebb realizmus épül, amely morális jellegű.” Ez a „bontás”, Tamási életművében a szülőföldje két „ősi műfaji kifejezésmódjának, a ballada parlandójának és a mese valóságssíkokat játszó transzcendenciájának a jegyében történik”. Ugyanakkor „ezeket is megbontja, s korszerűsítve egybeolvasztja”. Bertha Zoltán úgy látja, Tamási pályakezdő regényei „feszégetik a nagypróza műfajának esztétikai határait”, „visszanyúlnak a klasszikus realista regényt történetileg és műfaj-ontológiailag is megelőző poétikai típusokhoz, szemléletfajtákhoz, értékszerkezetekhez”. Vagyis: a klasszikus mintákat mintegy megkerülve, a „közvetlenül folklorisztikus, mitikus-mesei, népképzeti formákhoz”.³ Tamási a színháznak is a „népi játékban gyökeredző mimikus és mitikus ősforrásaihoz tért vissza”,⁴ ezekre építve „kívánt korához szóló, egyben örökérvényűnek vélt, kollektív mondanivalót kifejezésre juttatni”; „a népi valóságot utánzó mimikus megjelenítést összekötötte a mitikusan értelmezett erkölcsi küzdelem allegorikus ábrázolásával”. Tamási „erkölcsi problémáinak kifejezésére” ezt a fajta színjátékot „értelmezte újjá”; színpadi játéka „jórészt allegorikus értelműek”; lényegre mutató végső „absztrakciójuk sem mentes a transzcendens jellegtől”. Bíró Béla terjedelmes tanulmányában részletező példatárral taglalja Tamási Áron „játékszövegeinek” drámapoétikai-esztétikai jellegzetességeit, érintve a megítélések ellenmondásosságait is.⁵

2 B. J. L.: *Tamási Áron. Alföld*, 1966, 12.

3 B. Z.: *Drámai novellák világa – Tamási Áron első pályaszakaszán. Tiszatáj*, 1991, 6.

4 Kocsis Rózsa: *Tamási Áron játéka. Kortárs*, 1969, 10.

5 Bíró Béla: *Szakraális dráma vagy piece bien faite?* <http://www.literatura.hu/szemle/tamasi.htm>

Az író minden ellen „lázadt, ami megkövült konvenció”: a „hagyományok által szentesített formák nyúge ellen”, amelyek „feszélyezik, gúzsba kötik a belőle kitörni készülő tehetség lávaszerű ömlését”. Mindez az „avantgárd lélektanából ismert állapot titkok és sejtelmek megfoghatatlan alakjában torlódik benne.” A Tamási-életpálya „semmilyen értelemben nem tartozik a szabályos ívelésű, zárt rendet tartó, szigorúan egyértelmű írórsorsok közé. Fluktuációja olyan mérvű, hogy szinte ez a paradox jellegű megállapítás kínálkozik rá: változékony-sága az állandósága.”⁶

Csak szemezgetni lehet a gazdag Tamási-recepció írásaiból, de feltétlenül idézendő tovább Bertha Zoltán említett tanulmánya: a Tamási-művilágot határozott, teoretikus értékkeretben helyezi el, írja le. A „Szűzmáriás királyfi az archaikus népi hitvilág, a samanisztikus-szinkretikus (pogány-keresztény) ősvallás, illetve a hitregék, hősénekek, balladák közegébe helyeződik”; az *Ábel-trilógia* a „mítosz mesévé »deszakralizálódását«, népmesei pikareszkké alakulását példázza; a *Jégtörő Mátyás* (és a *Ragyog egy csillag*) pedig a babonás népi hiedelemvilág, a mesei epika és a fabulisztikus fantasztikum forrásvidékét jelentő varázshit csodás (és bölcseleti) mélységeibe ereszkedik”. Hasonlóképpen értelmezi Bertha Zoltán a novellavilágot is: „egy-egy darabon belül rendkívüli esztétikai, világképi összetettség” jellemzi az írásokat, „népi-elbeszélői műfajokat egyénített át Tamási a mesétől, a mítosztól, a hiedelemtörténettől, a fabulától az adomán, a tréfás mesén keresztül a balladáig, a legendáig, a biblikus példázatig.” Ablonczy László az 1942-es *Csalóka szívárvány*ról értekezve, a Tamási-világ alapélményeként említi az 1920 utáni időszak traumáit: „egész életművét áthatja a tusakodás azért, hogy a vágyott összetartozást regényeiben, tanulmányaiban, publicisztikai alkotásaiban – egyetemes-emberi és magyar-székely voltában – megélve írja a meghasonlás huszadik századi krónikáját”, ehhez kereste az új műfaj-poétikai eszközöket.⁷

A pályakezdés idején a kortárs kritikákban, épp e stílus-polifónia, többszólamúság miatt, még a fogalmi értelmezés is akadozott. Például Áprily Lajos véleménye a *Lélekindulásról*:⁸ „regionális, elszigetelődésre ítélt provincialista – fogják lekicsinyelni a legtermészetesebb forrásokból táplálkozó művészet meg nem értői és félig látói. Azok, akik nem látják, hogy az epikus erdélyi lélek kifejeződésére a legtöbb erdélyi színt, a modern magyar próza felfrissítésére a legegényibb kifejezőeszközöket éppen ez a regionalista reakció adhatja meg...”: de hogy micsoda is a *regionalista reakció*, s mifélek a *legegényibb kifejezőeszközök*, nem fejtí ki. 1931-ben Németh László is inkább körülír, elemzése vizualitásában, képiségében rejlik az erő (tény azonban, hogy az ő *képisége* megvilágosítóbb, kifejezőbb bármely szikár esztétikai fogalomnál): „van valami délibábszerű” abban, ahogyan Tamási ír, mondja. Azaz: „ahogyan lát s láttat”. „Világlátása a főlemelt

6 Izsák József: *Tamási Áron. Igaz Szó*, 1968, 1.

7 A. L. *Irodalmi Magazin*, 2015, 04.

8 Á. L. *Ellenzék*, 1925. június.

s ég és föld közt lebegtetett realitás”. „Fél valótlanág”, benne „taplós humor”. „Földhöz tapasztott, naturalista valóság”: kissé az „ég felé emelve”.⁹ Az ő számára sem tűnt fel azonnal (bár megjegyzi: „nem a neológ-erőszak, hanem a bőség újjította meg teljesen ezt a nyelvet”), a Tamási-beszéd természetessége: magától értetődő stílárís, a közösség mentalitásából, észjárásából következő rétegezett-sége, a székeleyek furfangosan kihagyásos gondolkodásmódja (és a beszédjük mondatszerkezete), az író műbeli dialógusai meghökkentő verbális fordulatainak eredendő nyelvi valóság-hitele. Azért 1935-ben, amidőn Tamásival Farkaslakára megy, a Tamási-nyelv titkait is megfejti már:¹⁰ „Akárhol metszed meg ezt a falut, az ő szava csorog belőle, s amit különösnek, egyéninek, olykor-olykor erőltetetten provinciálisnak találtam benne, íme, itt ömlött ebből a családból”: az író nyelve egy közösség beszélt nyelve. De mindenkori alapvetése Németh Lászlónak, hogy „az igazi tehetség expanzív: ha beszabadul egy adott irodalmi kultúrába, szétdobja a formákat, magára szabja a műfajokat, átgyúrja a nyelvet, megváltoztatja az esztétikát. Minden igazi tehetség új törvényhozó, aki rákényszeríti az embereket, hogy az ő belső, házi rendtartása szerint lelkesedjenek és gyűlöljenek. A tehetség öntörvényeit követő, tirannizáló erejű egyéniség.”

Schöpflin Aladár sem tud az első regényt, a *Szűzmáriás királyfit* elemezve¹¹ mit kezdeni Tamási beszédmódjával, stílusmagyarázata tévút: „beszéde nem kialakult, előzményekre alapított elbeszélő próza [...], hanem az írónak lelkiállapotából kialakuló beszédmód. Az író mintha írás közben állandóan valami transzban volna” – véli. Ugyan azt is hozzáteszi, csak részben pontosítva, inkább tovább bonyolítja a képletet: „egészen ősi, irodalomtörténet előtti költői emlékekben találkozunk ilyen módon túlfokozott hanggal. Erős nyomai vannak még Homérosznál és általában a naiv époszokban”, ahol „kis dolgokat naiv mértéktelenséggel felnagyít” a költő. Az írói világlátás, szemléletmód kapcsán Schöpflin is inkább látványként, ő természeti hasonlaltal kísérli meg leírni a színházi élményt. 1935-ben, az *Énekes madár* pesti, az Új Thália színi társaság általi bemutatója láttán Tamási színpadi stílusát jellemzi ilyképpen: „olyan, mint a színpadon szereplő fa, a földbe van gyökerezve, de alkalmilag fölnyúlik az ég felé”. Megérteni az tudja, akiben hasonló „naiv befogadó készség” él.¹²

Misztikum-értelmezési változatok

A Tamási-művek fogadtatástörténetének sarkalatos eleme e művilág „misztikus” karakterének vizsgálata: leginkább (de nem kizárólag) a *Jégtörő Mátyás* (1935) méltatásaiban. Az elemzők vélekedései, megállapításai, a számos kritika

9 N. L.: *Tamási Áron. Nyugat*, 1931/17.

10 N. L. *Magyarok Romániában*, 1935.

11 S. A. *Nyugat*, 1929. 2.

12 Schöpflin Aladár. *Nyugat*, 1935, 12.

közül most is csupán néhányat tudunk megemlíteni, Babitsét például,¹³ aki szerint Tamási képzelete „eredendőleg mítoszalkotó, látásmódja, komponálása meseszerű akkor is, ha témája száz mérföldnyire van a népmese témavilágától”. „Tüntető realizmussal”, „szinte természetrajzi pontossággal” dolgozik, de „elképzelései mögött lappang valami naiv pantheisztikus világnézet”. A „lélek-vándorlás regéje nem csupán irodalmi formát és mesekeretet jelent számára”, hanem ezt a naiv pantheizmust is, a „természet átlelkésítését és a minden-lelkek rokonságának ösztönös hitét az író lelke-mélyén. Ami nem áll olyan nagyon messze a népmesék primitív és babonás világnézetétől. Ez a világnézet, mint némely ősvallások, az egész világot lelkes valaminek látja, amelyben egyszerű és egyetlen küzdelem folyik: a Jó és Rossz öröktől fogva tartó küzdelme.” Izsák József¹⁴ ellenben úgy tartja, hogy „semmiképp sem a feltételezett és nagyon is kétes tartalmú »ázsiai mélykultúra« a kulcsa e regényeknek; az egész lélek-vándorlás-motívum lehet bennük folklorisztikus ornamentika, szerkesztéstechnikai fogás”, de nem a lényeg; a „lélek-vándorlás nem több konstrukciós írói eszköznél, bármilyen »realizmussal« ábrázolja is az író az egyes állatfajok természetrajzát, mozgását, szokásait”. Jékely Zoltán Tamási meseteremtő képességét a „zord” történelmi és természeti megpróbáltatásokban edzett székely nép „legjellemzőbb sajátosságára” vezeti vissza: a valósággal szemben való „szellemi tiltakozásra”. „E tiltakozás a valóságnak napkeleti képzelelerővel való átköltésében és színezésében: a játékos és balladás mesealkotásban nyilatkozik. Tamási Áron műve [*Énekes madár*] ennek a közösségi tulajdonságnak legmagasabb megjelenési formája. Alkotói eljárása: a mesék, babonák ősi elemeinek korlátlan és leleményes felhasználása önála sohasem öncélú játszadozás vagy népszínműi, »elficamodott« góbéskodás. Tamási a tündéries fordulatokat, a rontást oldó és gyógyító csodát éppoly természetességgel állítja a társadalmi vagy érzelmi igazságtézés szolgálatába, mint a nép meseteremtő géniusza.”¹⁵

Tamási „műveiben ott bujkál a misztikum, a pogány, majd a keresztény kultusból eredt szemlélet”;¹⁶ a *Vitéz lélekről* kritikát szerző Illés Endre pedig a korábbi, *Himnusz egy számárral* című novella alapján született színműről mondja: „A hős a szorongató, majd minden Tamási-írásban vissza-visszatérő feladatot kapja: ne éljen külön a test és külön a szellem, hanem együtt akarjon teremteni egy jobb világot.”¹⁷ A *Vitéz lélek* történetében, ebben az Illés Endre említette harcban ugyanis nem a színműhős falusfelei, hanem éppen az általuk gúny tárgyává tett (holott egy szimbolikus állat, a bibliai Jézust hordozó) számár lesz a hős szellemiségének, akaratának legfőbb *értője*, életének, szándékainak védelmezője. Mellette egy „tündéri szépségű, anyagtalan szellem”, egy halott, nem

13 B. M.: *Jégtörő Mátyás. Erdélyi Helikon*, 1936, 3.

14 I. J.: i. m.

15 J. Z.: *Bogánccs és babér. Tamási Áron írói útján*. In *A bárány vére*, 1972.

16 Kocsis Rózsa i. m.

17 I. E. *Erdélyi Helikon*, 1941, 03.

létező lány, aki „testet ölt” az őt hűséggel álmodó-elképzelő férfi kedvéért. Görömbei András szerint¹⁸ a korábbi irodalmi műformák újraértelmezése, az „utalásos művek”, például egy mítosztema vagy elem korszerű „feltöltése” éppen a „szuverén újraértelmezés révén válhat jelentőssé”. A „hagyományozott mítoszi jelentések és formák megváltoztatása, destabilizációja” ilyen esetekben „új poétikai hatásformák alapja lesz”. Tamási műfajteremtő remekléseinek „esztétikai értéke poétikailag ebben az összefüggésben is megvilágítható. Mindegyik műfajában.” Vagyis: ha a szerző „tudatosan vét az alapul vett sémák ellen, még hozzá nem önkényesen”, hanem az új koncepció által megkövetelt szabályok szerint”. A tanulmány szerzője úgy látja, hogy például Tamási novellisztikájában a műfaji minták „archaikus eredetűek, de a mítoszt, a »hosszú távú emlékezetet« rendkívül változatos módokon tölti fel a tapintható székely valóság közvetlen tárgyi elemeivel és aktuális gondjaival”: ily módon átalakítja a mítosz eredendő morfológiai képletét. A Tamási-regényhősök „magatartását egy, a megvalósult, a tapasztalati világ mélyén működő feltétlen és végérvényes szellemi valóság irányítja”,¹⁹ e figurák túllépnek a „közvetlen, érzéki világukon”; a „nem látható valóság lesz láthatóvá, érzékivé ezekben a terekben, cselekedetekben”; „a látomások, a képzelt világok, az allegorikus értelmű történetek az érzéki és a szellemi, a test és a lélek, az élet és a gondolat szintézisének lehetőségét jelentik a hősök számára”.

Tamási önértelmezései szerint azonban az ő mítoszképe korántsem (ennyire) bonyolult.

S valóban, alkotás-lélektani, poétikai érvelései nélkülöznek minden teoretikus kifejtést, az író „ösztrönről” beszél, alkotói énképét, írói szándékának lét-filozófiai-metafizikai lényegét, összegző tömörséggel és világossággal – egyúttal a szokásosan fel-felvillanó öniróniával – fogalmazza majd meg évtizedekkel később, utolsó könyvében, a betegágyból már csak lediktálni tudott *Vadrózsa ágában*:

„az én irodalmi törekvésemben a misztikum az emberi létezésre kiterjedő valóságot jelenti, mely a társadalmi realitás hullámzásait is magához akarja vonzani. Mindig arra vágytam, hogy egy ilyen művet próbáljak megteremteni [...] Mindenekelőtt a pusztá valóság és a költői szárnyalás állandóan harcban állt egymással. Ha a költői megfogalmazás mellőzésével a szigorú valóságot próbáltam ábrázolni, akkor az elégedetlenség mardosott. Ha pedig a valóság fölött a költői megfogalmazásnak adtam a főszerepet, attól kellett tartanom, hogy a kor sürgető kérdéseire nem adok megnyugtató választ.

Mindezeket szóba kell hoznom, mert a negyvenöt utáni bírálatoknak állandóan visszatérő állítása, hogy ez és ez a könyvem (például a Hazai

18 G. A.: *Sors és mítosz Tamási Áron művészetében*. Bárka, 1997, 4.

19 Lakner Lajos: *Valóságfogalom, regény és művészetszemlélet összefüggése Tamási Áronnál*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1993, 97. évf., 5–6.

tükör, a Szirom és Boly vagy a Bölcső és Bagoly) realista mű, míg más könyveket (például a Jégtörő Mátyás-t) a misztikum félhomályában tartotta. Eme fölfogás alapján majdnem általánossá terjedt rólam az a vélekedés, hogy bennem az alkotói stílus, kissé a külső körülmények folytán is, hol a realizmus, hol pedig a misztikum között jön és megy, illetőleg megy és jön.

Mint az emberi létezés és az irodalom más fontos kérdéseiben, a realizmus és a misztikum dolgában is igyekszem igazságos lenni. Márpedig az igazság az, hogy mindig nyughatatlanul törekedtem arra, hogy mondani-valómnak megfelelő kifejezési formát találjak.”

A *Jégtörő Mátyás* című regény (ez a mű volt, amelynek „megteremtésére” olyanira „vágott”), illetve a regénytrilógia gondolata 1934-ben egy hosszabb farkaslakai időzése alatt érlelődött meg Tamási Áronban. A trilógiaterv az 1938-ban napvilágot látó második könyvnél (*Ragyog egy csillag*) elakadt, s bár az író tett arra utaló megjegyzéseket, hogy készülődik a harmadik mű is, erre nem került sor. A *Jégtörő Mátyás* és a *Ragyog egy csillag*, Tamási elgondolása, írói terve szerint „a mindennapi valóságnak és az emberi élet felbuggyanó lelkének összesimuló” találkozását hivatott ábrázolni, a békét, a boldogságot. A *Jégtörő*-ben a csillagokból érkező szellem két szegény székely, Mátyás és Márta esküvőjén suhan alá a földre, hogy igazítsa, felügyelje a sorsukat. A szellem előbb állatokban ölt majd testet, bolhában, pókban, fülesbagolyban, golyában, méhben, sasban, rókában, kutyában lakik, s a regény végén egy csecsemőbe költözik. A *Ragyog egy csillag* ennek az emberi útnak, a csecsemő felnövekedésének, a családi környezetnek a története. S ebben a történetben ott vannak Tamási életútjának és családi környezetének eseményei, alakjai, életemlékei is. De az a szellemi és valóságos létközeg, amely a *Jégtörő*-ben, a lélek vándorútja által, szervesen kapcsolódik egymáshoz, a második kötetben már elveszti ezt az egymásban-egymás által megteremtődő, „az emberi élet egészére kiterjedő” kapcsolatot. Ott lényegében a környezeti, a székely falusi életmozzanatok szép realitásában testet öltő életúttá, falusi enteriőrre változik át a hős csillagokból indult sorstörténete: e második kötet az elsőhöz hasonlítva inkább valóságazonos „székely regény”: de finom útmutatásokkal a lélek mélyvilága felé. Tamási, vallomása szerint, a *Jégtörő Mátyás*t tartotta legkedvesebb könyvének, az ironia sem lep-lezhette a – valószínű – csalódottságot, ama vádló ítélet, a *misztikus félhomály* miattit. A *Vadrózsa* ábrájában erről is beszél:

„abban a világban, amelyet tudatunk alatt hordozunk, a képek, bár csak derengésben, de benne megmaradtak. Ő [*Jégtörő*] látta is azokat, sőt az ábrák lényegét magában hordta. A szellem sugarain keresztül emlékezett arra, hogy a létezésének egyre magasabb fokain miképpen élt, és mit tapasztalt. Emlékezett arra, hogy bolha korában mily nagyokat tudott ugrani; méhecske korában milyen szorgalmas volt; bagoly korában mily okos, s kutya korában

mennyire hűséges. Ezek a tulajdonságok s a hozzájuk fűződő tapasztalatok mindig megvillantak tudatának a mélyén, és szükség esetén, mint meglepő erények, világos eszében meg is telepedtek.

Hát ezért volt Jégtörő Mátyás másoknál különb.

A magyarázat, azt hiszem, eléggé világos. Sőt, nemcsak világos, hanem az ész számára annyira elfogadható, hogy néha mosolyogni kell azokon, akik misztikusnak mondják ezt a magyarázatot.

Nem misztikus, hanem a kitágított valóság ábrázolása.”

Azért vagyok író, vallotta Tamási, hogy a „földi élet rejtelmes dolgait igyekezem megmagyarázni”. Folytonosan újjászülető, inkább úgy mondanánk: a *tudat alatt* emlékező jégtörő hőse akár a *Dunánál* szemléleti alapinvencióját is eszükbe juttathatja (vagy épp Gusztáv Jung *egyéni és kollektív tudattalanját*). Amott a költő, József Attila „az őssejtig vagyok minden ő” „genetikus önszemlélete” a történelmi tudatban rejlik (Trencsényi-Waldapfel Imre), emitt, Tamási műalakjában mintha valamilyen evolúciós tudat emlékképei rögzültek volna, s élnének tovább minden: emberi, állati létformában. E *legkedvesebb* regény mellett (többek között) az *Énekes madár* valóságelemekből, a mindennapi élet reális mozzanataiból és a mindezekben természetes módon ott rejtőző meséből, a népi képzelet csodáiból egybeszótt világa; a *Szűzmáriás királyfi* archaikus hitvilági mozzanatai; vagy például egy korai novella, a *Kivirágzott kecskeszarvok* részleg legényeinek átváltozása a bódulatban szopott kecsketejtől is mutatják Tamási világképének a népi képzeletben, a „kitágított valóság” hagyományelemeiben gyökerező vonásait. Ez az ősiségre, a pogány hitéleti szokásrendre mutató, a népi, archaikus gyökerekből fakadó szakralitás, a közvetítőt nem igénylő ember-Isten kapcsolat, a szent, isteni dolgok saját elrendezésének igénye, a hit személyre szabottan egyedi értelmezése, megélése az *Ősvigasztalás* halottégetési jelenetében is – a darab egyik jellegadó történéseként, a későbbi konfliktusláncolat kiváltó okaként – feltűnik. A jelenet felvillantja az Erdélyi Zsuzsanna gyűjtötte archaikus népi imádságok²⁰ az egyházi imádságokkal szemben álló, avagy mellettük létező, mindig sajátlagosan egyéni fogalmazású és célú, csak a szóbeli hagyományokban, de szinte az egész magyar nyelvterületen megőrződött, tehát a népi hitvilág nagy tereit átfogó fohászait, szokásait. Azok az imák (s számos szokáselem) is mellőzik az Istenhez eligazító liturgiai, egyházi segítséget. A debreceni Bán Imre, a régi magyar irodalom professzora ezt írta: „az imádságok szürrealista komponátlansága, értelemfeletti misztikája a sokszázados hagyomány szívvósságát és egyben szétesését mutatja”.²¹ Bán Imre a pogány (sámáni), a középkori keresztény és a „viszonylag modern” (17–19. sz.-i) népköltészeti réteg, vagy általában a „költői nyelv” vizsgálódási nézőpontjait elemzi a műben. Vagyis azt

20 E. Zs.: *Hegyet hágék, lőtőt lépék*, 1976.

21 Bán Imre: *Korreferátum Erdélyi Zsuzsa „Hegyet hágék, lőtőt lépék” c. könyvének vitájához*. 1975. Kaposvár. In *Vallási Néprajz*, 10. Budapest, 1999.

a kultúrantropológiai jelenséget, mely szerint az idő egyszersmind megőriz és szétbont. S eszünkbe jutnak Nyirő havasi, magányhoz szokott alakjai is, mély, bensőséges viszonyuk Istenhez: e kapcsolatot a nehéz egyedüllét, a szüntelen természetközelség alakította, formálta, s töltötte meg sokak számára érthetetlenül „szabálytalan” elemekkel, ismeretlen színekkel. A műalakok Istennel folytatott beszélgetései, saját szerkesztésű, egyéni szövegű imáik olyasfélék, akár az archaikus népi imádságok „szedett-veszett”, „rémségesen szép” mondatai. Olyan emberek fohászai ezek, akik mintha – ahogyan az *Isten igájában* írja Nyirő – még ma is azt hinnék: „Jézus földműves, s tele van az élet bajaival, mint a misekönyv piros betűvel.” (Tamási írói mesterének is tekintette Nyirőt – egy ideig!)

A *Jégtörő*... azután szinte ütközőpontja lett a Tamási mitológiai világképe körüli verbális, értelmezési csatáknak, hiába az írói *szándéknyilatkozat*: a tudatunk alatt hordozott képek velünk élnek.

Például: Test és lélek

Ugyanakkor a *Vadrózsa ága*-beli vallomásban Tamási kitér egyik, viszonylag kevésbé emlegetett, holott e vallomás szerint is igen fontos műre, egy korai novellájára. A legfelfoghatóbban, a leginkább megközelíthető módon, a novella egészére jellemzően egységes szemléleti rendszert – nem mellőzhetjük azért a *misztikum* kifejezést – ugyanis a *Test és lélek* című novellában találjuk meg: annak az ontológiai elgondolásnak, alkotás-lélektani töprengésnek az objektív, azaz művé teremtett képét látjuk, amelyről fogalmi nyelven e vallomásban beszél az író:

„öszönös szimattal, megírtam egy Test és lélek című elbeszélést, melyről ma is azt hiszem, hogy a mindennapi valóságnak és az emberi élet felbuggyanó lelkének összesimuló találkozása. Az a kettősség, vagyis a testnek és léleknek jelenléte az emberi személyiségben, gyakran láthatatlan csatatérre teszi a személyiség életét. A csatatér helyén harmóniát csak úgy tudunk teremteni, ha a test és lélek egymás elleni harcából az emberi élet egységét próbáljuk megteremteni. Ha ezt meg tudjuk vagy meg tudnók csinálni, sokkal boldogabbá tennők az embereket, s velük együtt természetesen a társadalmat.

Írásaimban ezért annyira visszajáró törekvés a test és a lélek egységének szolgálata. S ezért van, hogy a látható valóság nem feledkezik meg a népmese lebbenéseiről, sem az úgynevezett misztikus irodalmi kifejezés a való élet tényeiről. Vagyis, ahogy a test és lélek egységét igyekeztem és igyekszem szolgálni, úgy a valóság és misztikum irodalmi formájának együttes és harmonikus megjelenítésére vágyom.”

A *Test és lélek* című, két részre tördelt novellában is feltűnik az a biológiai-evolúciós emlékezet, amely a *Jégtörő Mátyás* eseményláncolatában, e poétikai

vízióban megjelenik, s regénytörténeté alakul. A novella világképe szorosan kapcsolódik a magyar ősvallás dualisztikus szemléletéhez, amely szerint az emberben, állatban két (vagy több)féle lélek lakozik: az egyik elhagyhatja időlegesen az emberi testet, a halál után pedig visszafele éli újra az életet, bogárként, rovarként, madárként, mai meghatározással az evolúció alsóbb fokáról kezdve az útját. De újszülöttben is megjelenhet, reinkarnálódhat a halál utáni testet elhagyó *leheletlélek*. A magyarok ősvallásában, rokonnépeink hitvilágában többféle megjelöléssel illetik ezt a soha el nem tűnő „fikciót”, „amely a halottnak a leváló része”, s amelyhez az „új élet reménye fűződik”. Megőrződött népszokásokban leljük nyomát annak az animisztikus világmagyarázatnak, a „külső lélekben” való hitnek, mely szerint „az ember lelkét vagy lelkének egy részét kihelyezheti valamely állatba”: ez évezredek átmentődött, élő hitelmem. „A madárformában elszálló lélek általánosan emberi, alig lehet népet találni, ahol ez a hit nincs meg. A magyar néphitben ez a hit állandóan egy szokásos cselekedettel kapcsolatban fordul elő; kinyitják az ablakot, hogy megkönnyítsék a szálló lélek távozását.” Tamási ismerte Róheim Géza *Magyar néphit és népszokások* című, 1925-ös könyvét, melyből a fenti idézetek is valók, s melyben többek között az *életlélek*, és az útra indulható, testből testbe vándorló *szabadlélek* vagy *árnyéklélek* fogalmak is megjelennek. Róheim azzal a mondattal zárja könyvének előszavát: „Lépjetek be, itt is megtaláljátok az örök emberit”. Tamási maga is vall a könyvélményéről (*Bajlított szülőföld*, 1934): „Van a modern lélekelemzésnek egy egészen új területe, ahol éppen ezt a népi világot próbálják tudományos eszközökkel magyarázni és megfejteni. Magam is olvastam egy ilyen könyvet, Róheim Géza írta.” Az esszészöveg lapváltozatában (*Bajlított földön*) olvassuk: „Hol a magam erejéből, hol pedig könyvek segítségével rájöttem, hogy a tanulságot és világlátást nem azért szerzi meg magának az ember, hogy gondolkodás nélkül legyilkolja, vagy bár szigorú ítéletet is mondjon a furcsa népszokások, hiedelmek, babonák és legendák felett. Hanem inkább azért, hogy bé tudjon látni azoknak mélyére, és képes legyen kihámozni azt a valóságot, amely minden babona és minden hiedelem megett rejtezik.” E mögöttes tér Róheim „örök emberi” világa.

Ez az egyetemes, a világmindenség egészére vonatkozó kozmológiai kép – természetesen – mégsem könyvekből szerzett, másodlagos kulturális élményekből táplálkozó tudása-látásmódja Tamásinak (habár Féja Géza emlékezete szerint a *Jégtörő...* írásakor már természettudományos könyveket is forgatott az író). Hanem abban a világképi közegben találunk a forrására, amely születési, származási közege, gyermekkortól, a családban, a faluközösségben eltanult kultúrája, a hagyományok által meghatározott világlátása volt az írónak. Nemcsak Tamási nyelve azonos – Németh Lászlónak, Illyés Gyulának is feltűnő módon – a faluközössége nyelvi sajátosságaival, hanem létszemléletének ontológiai vonásai, a lélekvándorlás, az animizmus képzeiteinek *ösztönös szimatú* jelei is onnan valók. A *Szülőföldemben* (1939) Tamási a nagyanyjáról mesél: „az őrangyalt emlegeti, kivel már megegyezett. Úgy szól az egyezés, hogy az ör-

angyal ügyeljen rá, amíg él; s halála után legyen a teste ajándékul az őrangyalé. Nem lehet tudni, hogy miért és miképpen tervezte ki magában ezt az alkut, de bizonyára úgy okoskodott, hogy a test se maradjon gazdátlanul, ha már a lélek mindenképpen Isten gondjába esik.” A nagymama világkép egyszerű és biztonságot nyújtó: a test is, a lélek is tovább él. Valamiképpen, valamilyen létformában, valakinek a gondjára bízva. A *Bajlított földön* leír egy esti, közösségi-rokoni, falusi együttlétet, ahol a boszorkányhitről is szó esik. E hit szerint a „haldokló boszorkány megfogja a kiválasztott utódnak a kezét, s bűvös tudományát átalereszti abba. Azonban ő maga is tovább él, az eltemetés után is, természetesen csak a szellemében”. Az egyszerű filozófia a legmélyebb filozófia, konstatálja a boszorkány-történetet az író, s a Róheim-könyvre is utalva megjegyzi: „éppen a forrásánál vagyok valaminek, ami izgató és érdekes. [...] Hiszek abban, hogy mély értelme van a babonának, mely azt tartja, hogy le lehet leplezni a boszorkányokat is.”

A *Jégtörő Máttyás* szemléleti párjának is tekinthető *Test és lélek* című írásban a falu realiztikus, tárgyias, köznapi életének dramaturgiája szerint a szereplők (emberek, állatok, növények) egymással kapcsolatos döntései, tettei görgetik-sodorják a tragikus vég felé a cselekményt. Az animisztikus világkép rendje alapján: ember és állat azonos szellemi-lelki fogékonysággal reagál a helyzetekre, minden lépés, minden tett lélekből fakadóan előidézője vagy következménye a másoknak, a lelkek testet válhatnak.

Az elbeszélő szerző boldogan sétál a falujában, s találkozik egy merengő öregemberrel: az első mesei mozzanat. Amit tőle példabeszédként a rabokat munkára kísérő őrkőről meg a templomban szomorkodó plébánosról: a *test meg a lélek őrzőiről* mond, annak értelmezési bizonytalansága a paphoz irányítja tanácsért az írói alteregót. A síró, nekikeseredett pap „sajgó lélekkel és kétségbeesve mondotta el, hogy milyen rossz és megátalkodott a nép. Hatalmat vett teljesen rajta az ördög. Csalnak és hazudnak, szitkozódznak és káromkodnak, pusztítják egymást és fajtalanokodnak, háborúskodnak és részegeskednek, tekintélyt nem ismernek, reá nem hallgatnak.” Az elbeszélő is egyetért ezzel, még bővíti is a bajok sorát, a társadalmi kritika élesebbé válik: „nyúzzák az adóval őket, s büntetik mindenért egyre-másra, nem érznek segítőt és pártfogót maguk mellett, nélkülöznek, nehezen élnek, s mindez bizony nem használ a léleknek, és rontja az erkölcsöket”. És még gyónni sem járnak, panasolja a plébános. A mesélő gyors, támogató segítsége: lám, ő gyónni jön, s a jólelkű tanácsa: hozasson a pap térítő barátokat a faluba: ezt a gondot megoldani látszanak. Tamási Áron 1934-es tavaszi, farkaslakai otthonlété (Ágnes testvére házában vert tanyát erre az időre) első írásos eredménye a *Brassói Lapok*nak küldött, július 27–szeptember 3-a között, nyolc fejezetben megjelent *Bajlított földön* című esszé-esszé-riport volt. Ennek egyik fejezetében az „okos” papról ír, aki szépen kitalálja, miként lehet a falu romló erkölcsi állapotát valamiképpen helyretenni. Érdemes idézni a frappáns megoldást, a realitás, a valóság tereiről valót: megszórva a Tamási-féle ironia szikráival:

„Okos pap azért ez a mi papunk. Van magához való esze éppen elég. Lám, most is jól kitalálta orvosságát annak, hogy hanyatló népszerűségét és tekintélyét a faluban miképpen tudná helyrecsinálni. Paphoz méltóan gondolta ki a dolgot, mert két kiváló segítő papot kért, hogy azok lelkigyakorlatot tartsanak a faluban, hol az erkölcs és a bizalom az ő népszerűségének az útjára lépett.

Nemsokára meg is jönnek a papok, hogy lelkigyakorlatot tartsanak. Sajnos, csak kettő van. Úgy látszik, hogy a gazdasági nyomorúság nem kedvez az erkölcsnek, mert máshol is résen kell állani, nemcsak nálunk. Ez a kettő azonban, aki eljött hozzánk, nagyon kiváló a maga nemében. Jó az is, hogy különböznek ketten egymástól, mert így az egyik, aki városi származású lehet, okosan és a tudomány felhasználásával beszél és prédikál, míg a másik közvetlen és szókimondó csiki magatartásával hódít és ostoroz.

Valóságos haditeranggal dolgoznak. Lassan és csak puhatólózva kezdik, kitapasztalják a népet, valamint azt is, hogy és miben kell orvosolni leginkább a lelket. De egy-két nap alatt tisztán látnak mindent, s már gyorsabbra veszik a lendületet. Mind gyorsabbra és gyorsabbra. Először csak délelőttre gyűjtik a templomba a népet, aztán már délutánra is. Asszonyokat és férfiakat egyaránt. Majd külön a legényeket és külön a leányokat. Sorát ejtik a gyermekeknek is.

A negyedik napon az asszonyok már küldik az üzenetet a férjeknek és fiaknak, hogy jöjjenek haza az erdőkről és a vidékekről, mert kihagyták a papok, hogy néhány napi munkával már úgysem megy sokra senki. Aztán már határozottabban üzenik ezt, majd egyenesen követelik, hogy jöjjenek haza és gyónjanak meg. Némelyik asszony azzal fenyegeti meg az urát, hogy elválík, ha nem jön haza és nem gyónik meg.

Mind hazajönnek, és mind meggyónnak.

Az utolsó napon még éjfélkor is a templomban van a falu. Nem is férnek be mind. Sokan künn állnak, és onnét hallgatják a papi beszédet és az éneket. Jók mind és jámborak, mint a juhok.”

A novella folytatódik: megjelenik a papnál egy lányalak is, Berta, ártatlan, szépséges, városi szolgálatból tért haza váratlanul, s tréfának hangzik az indoka: álmodott egy szép, barna legényről, akit szeretett, s aki meghalt, a temetésére jött. Most édesanyja egyházi adóját hozza. Az elbeszélő, gondolatban magát helyezve, nagyon is élőként, a szép, barna legény testébe, ugyancsak gondolatban egy pacsirtát ad a lánynak. A második novellarész derűsebb hangulatképpel indul: a pap felvidult, ezért a falu is, hiszen a papjuk jókedvű, megjönnek a barátok, egyikük „szép növésű és fiatal barát volt, sötétbarna haja neki, és kacagó fekete szeme. A szája is mintha mindig kacagott volna. Ahogy ott állott kedvesen pajzánkodva, én valahogy Berta felé tekintettem. Egyszerre furcsa érzések támadtak bennem, mert Berta fátyolos szemekkel nézte a barátot, s arcának forróságát messziről érezni véltem.”

Az első tragédia: a szép beszédű, szép küllemű barát sütnivaló malacot kap ajándékba egy asszonytól, Faludinétól. Jóízűen fogyasztják a barátok is, az evés utáni sétán azonban épp Faludiék dühös anyadisznója felökleli a barátot. Megbosszulja a kölyke pusztulását. S az újabb dráma: Berta fejszével kettéhasítja a disznót, mert: „ez rágta ki a rózsafámat”: megölte a szerelmét. Az elbeszélő itt már szereplő: „S egyszerre a pacsirta jutott eszembe, amelyet ezen a helyen a lelkemmel fogtam volt Bertának örömeiben. S ahogy ez nekem eszembe jutott, a kicsi dalos madarat Berta már elő is rebbentette a kebeléből. Aztán a tenyerébe fogta, és úgy tett véle, ahogy én tettem volt: szépen megbabusgatta, és a szájához érintette énekes kicsi száját.

Akkor néztem meg először és igazán, hogy milyen is a pacsirta madár.

Barna csuhája van, és kacagó szeme.”

A novellában közös szellemi-lelki térben mozog valamennyi *test*, a természet egyetemes rendjén belül nincs különbség ember, állat és növény között, az élő, mindegyik, az élet azonos értékű része, alkotója. De nem a test és a lélek együttesének harmóniáját sugallja itt Tamási, hanem épp azt a „csatateret”, amelyet a valós és a valóságfeletti, a tárgyi és a szellemi, a reális és a szürreális, a racionális és a mágikus, a testi és a lelki egymás elleni küzdelme okoz. A novella-történet elrendezi ugyan a véletlen tragikus vétségek következményeit, miáltal lezárja az ok-okozat drámai sorozatát: ám nem könnyíthet Berta veszteségén, nem törölheti el szerelmi fájdalmát. Nincs isteni beavatkozás, a narrátor-író, aki hol külső pozíciójú elbeszélőként, hol novellahősként, alteregóként ide-oda jár-kál a történetében, olykor részesévé lesz az eseménynek, máskor csak szemlélője a tragédiának, *felajánlaná a lelkével teremtett, barna csuhájú, kacagó szemű pacsirtát*, a madártestbe költözött lelket a kínlódó lánynak. Tamási *kiigazítaná* a rosszat, enyhítené a szomorúságot: de a valóság mégis csak görgeti tovább a lány bánatát. Baránszky Jób László általános észrevétele az író szemléletmódjáról: a „világát minden ízében pozitívnak akarja látni, láttatni”, s a küzdelem, az erre vonatkozó, mindig látható: de a veszteség, ahol van, veszteség marad. A mese morfológiai törvényei-szabályai szerint pozitívrá kellene kerekíteni a történetet: de Tamási nem mesét (meséket) írt.

S hogy mi ebben a novellában a lélekvándorlás évezredes hitének, misztikumának új „feltöltése”, a „hagyományozott mítoszi jelentések és formák megváltoztatása, „destabilizációja”, s ez által új prózaforma megteremtése? Egyfelől éppen a teljes feloldás nélküli végkifejlet. A bánat ott suhog-lebeg a történet utolsó mondata után is. Másfelől a falu, a történet környezetének realista valóságképe, szociális életközege, a megélhetési bajok, az erkölcsi romlás jelzései: a „tüntető realitás”. A „társadalmi realitás hullámmásai”. Az alaptörténetében valóságosnak, reálisnak is felfogható elbeszélés a pap véletlen haláláról és a lány fájdalmas-dühös bosszújáról, amely valóságkép mégis természetes módon befogadja, elviseli a közösségi világmagyarázat folklorisztikus-misztikus vonzatait, a fuvallatnyi szürrealitást is: de a faluközösség vétkeire, a romlott morálra nem ad feloldozást, Tamási nem idealizálja-folklorizálja a falu társadalmi állapotát.

Ahogy a *Vitéz lélek* test és szellem szimbolikáját is dekódolja a színmű realista, már-már bűnügyi elemként föltáruló valósága: nem halt meg az erdőn gyermekkorában eltűnt lány, megtalálták, felnőtt, létét titkolták, s megjelenik, mert megjelenhet testben is, a hős vágyott álomalakja.

Tamási alkotói pályáivén kezdettől átsugárzik a legelső dráma, a még Amerikában írt, sokáig íróasztalfiókban lapuló, az író által elveszettnek is gondolt *Ósvigasztalás* pogány-mitológiai hangoltsága, a megidézett ősi, pogány szokás, a már tiltott halottégetési hagyomány: melyet nem vet ki magából a színmű esztétikai rendje, csak drámai módon és következményekkel ütközteti a jelen szokásrendjével. „Akkor túlfeszítetten képtelen meséjét ma abszurdnak mondjuk, naiv pogányszemléletét primitívnek, vagy épp neoprimitívnek a szó esztétikai értelmében, a konfliktus szertelenségét, lazaságát »brechti hagyománynak« és így tovább. [...] Sokat emlegetett pogány, a hun hitvilág felé sandító »misztériuma« a realizmus felől, és »eretneksége« az egyház felől elmarasztaltan ebben a drámai kísérletében bukkant fel először” – írja 1971-ben, Tamási halálának ötödik évfordulóján a drámarészlet Igaz Szó-beli közlése kapcsán Izsák József. Illés Endre erre a szüntelenül sugárzó, ég és föld közötti lebegésre, „déliabás-szerűsége” is gondolhatva írta: a Tamási-világ mindig „fénnel átjárt epikus világ”.²² Érdemes ismét felidézni Babitsot: „Tamási képzelete eredendően mítoszalkotó”, „elképzelései mögött lappang valami naiv pantheisztikus világnézet”.

Az író misztikum-felfogása, illetve a művei kapcsán máig hullámzó kritikai véleménykülönbségek sűrűjében eltévedhet az olvasó. Az írói önértelmezés, az *utolsó visszatekintés* azonban figyelmen kívül nem hagyható érvelés: „ahogy a test és lélek egységét igyekeztem és igyekszem szolgálni, úgy a valóság és misztikum irodalmi formájának együttes és harmonikus megjelenítésére vágyom” – mondta az író a halálos ágyán is.

22 I. E.: *Vitéz lélek*. Erdélyi Helikon, 1941, 03.